

**ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ СУЧАСНОГО ПІДРУЧНИКА
ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ
FEATURES OF CONSTRUCTION OF A MODERN TEXTBOOK
FOR PRIMARY SCHOOL**

Гнатюк О.В., провідний науковий співробітник Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук (Orcid ID 0000-0003-2445-6283)

Hnatiuk O.V., leading researcher of the G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Ph.D. in Psychology (Orcid ID 0000-0003-2445-6283)

Анотація. У статті висвітлено особливості побудови сучасного підручника для початкової школи. Визначено теоретичні засади створення підручників в умовах Нової української школи. Проаналізовано педагогічну, психологічну та іншу літературу, як вітчизняних, так і зарубіжних авторів з проблеми підручникотворення. Розкрито функції підручника, його структуру, принципи формування змісту навчального матеріалу; дано вимоги до навчально-методичного апарату підручника.

Ключові слова: підручник, підручникотворення, учні молодших класів, початкова школа, Нова українська школа.

Annotation. The article highlights the features of building a modern textbook for primary school. Theoretical bases of creation of textbooks in the conditions of the New Ukrainian school are defined. The pedagogical, psychological and other literature of both domestic and foreign authors on the problem of textbook creation is analyzed. The functions of the textbook, its structure, the principles of forming the content of educational material are revealed; requirements to the educational and methodical apparatus of the textbook are given.

Key words: textbook, textbook creation, primary school students, elementary school, New Ukrainian school.

Актуальність. Проблема створення якісних підручників була актуальною на всіх етапах розвитку школи, особливої гостроти вона набуває

в сучасних умовах Нової української школи (НУШ) [7]. Так, реформування змісту освіти передбачає не лише оновлення Державного стандарту освіти [2] та типових освітніх програм [12], а потребує удосконалення якості підготовки підручників, зокрема для початкової школи, здатних забезпечити не лише оволодіння молодшими школярами відповідною сумою предметних знань та спеціальних умінь і навичок, але й сформувати у них бажання та вміння самостійно вчитися, сприяти набуттю життєво важливих компетентностей тощо.

Мета дослідження полягає у розкритті концептуальних основ побудови підручника для початкової школи.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що наукові пошуки в галузі підручникотворення залишаються й нині актуальними, а проблема шкільного підручника продовжує перебувати в центрі уваги фахівців у галузі педагогіки, психології, дидактики та ін. [1; 5; 9; 11].

Дослідники багато уваги приділяють сучасним трактуванням таких функцій шкільного підручника, як інформаційна, трансформаційна, систематизуюча, розвивальна, інтегруюча, координуюча, виховна тощо. Так, наприклад, концепцію сучасного підручника (сутність, функції, структуру тощо) розглядали В. Бейлінсон, В. Безпалько, Д. Зуєв, І. Лернер та ін. Як зазначає Д. Зуєв, вирішальним у створенні підручника має бути питання, якою мірою підручник, як засіб навчання, зможе виконувати своє призначення у досягненні максимальних результатів начального процесу [3, с. 52].

Взаємозв'язок теорії навчальної книги з дидактикою розкритий у працях Ю. Бабанського, В. Краєвського, О. Савченко, М. Скаткіна тощо. Проблемою теорії шкільного підручника займалися такі науковці, як В. Безпалько, Л. Занков, Д. Зуєв, В. Краєвський, І. Лернер, Н. Менчинська, Н. Тализіна та ін.

Психолого-педагогічні функції шкільних підручників досліджували М. Бурда, Ю. Гільбух, О. Дусавицький, Г. Костюк, І. Лернер, Н. Менчинська, В. Онищук, Н. Тализіна, С. Якиманська та ін.

На особливу увагу заслуговують дослідження, присвячені обґрунтуванню наукових засад побудови підручника для початкової школи, зокрема функціональне забезпечення навчальної книги (Я. Кодлюк, О. Малихіна, О. Савченко). Так, О. Савченко зазначає, що зміни парадигми шкільної освіти впливають на переосмислення функцій і ролі підручників, активізують пошук нових для досягнення високих результатів навчального процесу, вказуючи на те, що традиційні функції – інформаційна, виховна, розвивальна та ін. – доповнюються ще двома – технологічною та ілюстративною [10, с. 207].

Проблемою особливостей підручника для молодших школярів в умовах розвивального навчання займалися О. Дусавицький, Л. Занков, Г. Полякова та ін. Так, було встановлено, що провідними функціями сучасного шкільного підручника для учнів початкових класів є інформаційна, розвивальна, мотиваційна та виховна. Щодо дидактичних особливостей цього виду навчальної літератури, то вони, на думку Г. Полякової, спостерігаються за такими показниками: характер відображення змісту освіти, структурні та функціональні особливості, технологія представлення в підручнику засобів керівництва пізнавальною діяльністю учнів та ін. [8, с. 42].

У сучасних умовах Нової української школи підручники зазнають значних змін порівняно з минулими роками, що пояснюється варіативністю нових навчальних програм, які дають можливість забезпечувати широкий їх вибір. (Так, для початкової школи в умовах НУШ розроблено дві Типові освітні програми [12]: одна створена під керівництвом Савченко О.Я., друга – під керівництвом Шияна Р.Б.). Нове покоління підручників базується на інноваційних підходах до їх конструювання, що здійснюється із урахуванням сучасних вимог до змісту, обсягу, структури тощо.

Підручник є основним елементом навчання в освітньому середовищі та слугує не лише джерелом інформації для здобувачів освіти, але й дозволяє спрямувати й організувати шлях пізнання, забезпечити фундаментальне та вмотивоване розкриття навчального змісту, спонукає учня до самостійності, творчості, розвиває критичне мислення та потребу до подальшої самоосвіти і використання різноманітних джерел інформації освітнього середовища [1]. Шкільний підручник – це книга, в якій систематизовано викладаються основи знань з певної освітньої дисципліни (предмета) на рівні сучасних досягнень науки та культури з урахуванням вікових можливостей учнів і вимог шкільної програми. Шкільний підручник є складовою системи засобів навчання [9, с. 26].

Сучасний шкільний підручник був і залишається провідним засобом навчання у школі, виступаючи багатофункціональним джерелом знань, засобом їх усвідомленого засвоєння на різних етапах навчання. Основне завдання підручника полягає в тому, щоб відповідно до вікових і психологічних особливостей здобувачів освіти на належному науковому, педагогічному, психологічному і методичному рівнях, забезпечити якісний і доступний навчальний матеріал, максимально допомогти кожному учневі оволодіти новими знаннями та вміннями, засвоїти, закріпити і навчити застосовувати їх на практиці у подальшому житті.

Зазначимо, що новітні дослідження засвідчують не завжди високу якість шкільних підручників, зокрема: невідповідність європейським стандартам, віковим і психологічним особливостям дітей, недосконалість тексту з художнім оформленням, перевантаженість навчальними матеріалами, відсутність спрямованості на набуття стимулів до навчання тощо [9].

Важливим показником якості підручника слугує його змістова спрямованість на інтелектуальний розвиток особистості, що відбувається у навчально-виховному процесі. Адже відбір змісту освіти є найважливішою проблемою у педагогічній науці, що актуалізує пошук нових підходів у

створенні шкільної навчальної книги, підвищує її роль у здобутті якісної шкільної освіти. Автори сучасних підручників мають усвідомлювати той факт, що шкільна книга повинна відповідати вимогам часу, забезпечувати достатній теоретичний рівень знань школярів, містити матеріал, який допомагає учням правильно формулювати та розуміти нові поняття, робити узагальнені висновки, сприяти практичному використанню здобутих знань.

Отже, яким має бути сучасний підручник? Виділимо основні його характеристики [5].

По-перше, він повинен відповідати Державному стандарту освіти [2] та типовим освітнім програмам [12].

По-друге, забезпечувати компетентісно спрямований зміст освіти (в основу підручника закладається програмний зміст освіти з орієнтацією на формування та розвиток універсальних знань, загальнонавчальних умінь, розвиток предметних і ключових компетентностей).

По-третє, слід урахувати специфіку предмета, його міжпредметної складової та можливості розширення підручника засобами освітнього середовища.

Підручник виконує такі основні функції [4]:

- *освітню*, яка полягає у забезпеченні процесу засвоєння учнями певного обсягу систематизованих знань стосовно сучасного рівня розвитку науки, формуванні в учнів пізнавальних умінь та навичок;
- *розвивальну*, яка сприяє розвитку учня, формує його перцептивні, мнемонічні, розумові, мовні та інші здібності;
- *виховну*, яка полягає в його здатності впливати на світогляд школяра, його моральні, естетичні почуття, ставлення до праці, навчання, формувати й удосконалювати певні риси особистості учня;
- *управлінську*, яка полягає в програмуванні певного типу навчання, його методів, форм і засобів, способів застосування знань у різних ситуаціях;

- *дослідницьку*, яка полягає у спонуканні учня до самостійного розв'язування проблеми тощо.

Основні функції підручника пов'язані із системою дидактичних принципів науковості, доступності, цілеспрямованості, систематичності і послідовності, зв'язку з життям та ін.

Принципи формування змісту навчального матеріалу підручника [4]:

- *логічний* – принцип формування змісту навчального матеріалу підручника, який передбачає його розміщення у відповідності до сучасної логічної структури відповідної науки;
- *психологічний* – принцип формування змісту навчального матеріалу підручника, який передбачає виклад матеріалу з урахуванням пізнавальних можливостей учнів;
- *генетичний* – принцип формування змісту навчального матеріалу підручника, що передбачає його розміщення у такій послідовності, в якій він формувався історично.

Підручник у своїй структурі повинен містити три основні блоки [4]:

- 1) вимоги до результатів роботи учня з підручником (до кожної теми чи розділу);
- 2) текстовий блок, що розподіляється на основний, додатковий і пояснювальний;
- 3) блок діяльнісного спрямування (запитання та завдання на репродуктивну, проектну, творчу, емоційно-ціннісну, рефлексивну, контрольну-оцінну діяльність).

Зауважимо, що увесь навчальний матеріал у шкільному підручнику необхідно подавати відповідно до сучасного рівня розвитку науки, техніки та культури в обсягах, які чітко враховують вікові можливості школярів, передбачені навчальною програмою, зорієнтовані на практичні результати, формування особистісного досвіду навчальної діяльності та розвиток загальної здатності до навчання. Він має бути зручним у користуванні, цікавим за змістом, практико-орієнтованим, технологічним, простим і

зрозумілим за структурою, доступним за викладом навчального матеріалу, якісним та сучасним за ілюстративним оформленням [9].

Виходячи з того, що зміст і структура шкільного підручника значною мірою зумовлюються особливостями учнів – адресатів навчальної книги, важливе значення при створенні підручника має урахування вікових особливостей молодших школярів. Так, на побудову підручника для початкової школи суттєво впливають: домінування наочно-образного мислення, підвищена емоційність, здатність до наслідування, схильність до механічного запам'ятовування, нестійка увага, тяжіння до ігрової діяльності, здатність до фантазування тощо.

Підручник має:

- виконувати функції управління пізнавальною діяльністю школярів;
- містити рекомендації до способу вивчення запропонованого навчального матеріалу;
- сприяти розвитку творчої активності учнів;
- формувати в них уміння самостійно застосовувати набуті знання на практиці [9].

Для реалізації перелічених вимог у підручнику мають бути спрямовані спеціальні вправи та завдання для самостійної роботи над текстом та ілюстраціями. Для розвитку пізнавальних і творчих здібностей учнів у підручник слід включати завдання і вправи, що формують загальні теоретичні та практичні навички розумової праці. Диференційовані письмові вправи необхідно подавати з поступовим ускладненням та із зазначенням рівня їх складності.

При створенні підручників бажано передбачити застосування інформаційно-комунікаційних засобів у навчальному процесі, вивчення окремих розділів або в цілому предметів у школі із застосуванням комп'ютерної техніки.

Кожний елемент підручника має нести певне функціональне навантаження у навчальному процесі, забезпечуючи надійний і заздалегідь

передбачуваний позитивний вплив на розумову діяльність учнів, адже від якості підручника залежить якість знань, умінь і навичок школярів.

Зміст підручника має бути ілюстрований методично доцільними схемами, кресленнями та іншим графічним матеріалом, спрямованим на розкриття змісту основного матеріалу, доповнення і його конкретизацію. Ілюстративний матеріал може мати самостійне інформативне навантаження, посилювати емоційний вплив підручника і таким чином сприяти підвищенню ефективності сприймання і засвоєння навчального матеріалу.

Художнє і технічне оформлення підручника повинно відповідати санітарно-гігієнічним вимогам до навчальних книг для загальноосвітніх навчальних закладів.

Підкреслимо, що художнє оформлення має неабияке значення у навчальних книгах для початкової школи. Тому Міністерство освіти і науки України видало методичні рекомендації щодо дизайну та поліграфії підручників для Нової української школи. Наведемо деякі з них [6].

- 1) Структура основного тексту має бути логічною, з витриманими пропорціями одноступеневих рубрик. Основні та додаткові тексти повинні чітко розрізнятися – і змістовно, і візуально (зокрема, за шрифтовим рішенням).
- 2) Шрифт як основний елемент друкованого видання, який має змістове навантаження, насамперед повинен полегшувати сприйняття тексту.
- 3) Ілюстративний матеріал має бути сучасний, змістовний, тематично різнобічний, виконаний на високому художньому рівні.
- 4) Слід забезпечувати повну відповідність тексту та ілюстрації щодо значущості, послідовності, пропорцій у розмірах словесно та візуально представлених елементів.
- 5) Для посилення ефекту запам'ятовування рекомендується супроводжувати ілюстрації підписами, які мають

бути уніфікованими щодо характеру формулювання, розташування та способу візуального подання.

- б) Необхідно ретельно визначати кількість та характер умовних позначень, що використовуватимуться у підручнику: вони повинні добре розрізнятися візуально, а також чітко узгоджуватися зі змістом позначених ними завдань.
- 7) Продумуючи загальний візуальний образ підручника, слід уникати полістилізму та еkleктики, ощадливо використовувати знаки візуальної комунікації.
- 8) Рекомендується максимально обмежити кількість декоративних елементів, що перевантажують шпальту, та не допускати пістрявості, що розсіює увагу учня.

Висновки. Створення якісних підручників нового покоління для учнів початкових класів стає першочерговим у розвитку Нової української школи. З огляду на це, процес підручникотворення потребуватиме подальшого розвитку та поглиблення у контексті нових цілей і завдань сучасної стандартизованої шкільної освіти. Особливої уваги та обґрунтувань вимагатимуть функції, що пов'язані з формуванням предметних, ключових та інших компетентностей учнів, сукупність яких передбачена Державними освітніми стандартами, програмними вимогами для різних типів навчальних закладів. Зростання ролі та функцій підручника в реалізації програмних цілей і завдань у різних типах загальноосвітніх навчальних закладах сприятиме підвищенню якості освіти, спонукатиме до пошуку подальших шляхів його удосконалення та розвитку.

Перспективи наукових пошуків ми вбачаємо у подальшому вивченні теорії підручникотворення та у з'ясуванні специфіки створення підручників для початкової школи з різних предметів навчання.

Література

1. Буринська Н. М. Створення українського підручника нового покоління. *Освіта України*. 2002. № 25 (8). С. 6.
2. Державний стандарт початкової загальної освіти. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>.
3. Зуев Д. Д. Школьный учебник. Москва: Педагогика, 1983. 240 с.
4. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті: підруч. для магістрантів та студ. пед. ф-тів. Київ: інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2006. 368 с.
5. Кодлюк Я. П. Шкільний підручник як модель процесу навчання: історія, теорія, практика: результати науково-дослідної роботи (2008–2013 рр.). Тернопіль: ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2014. 46 с.
6. Методичні рекомендації щодо дизайну та поліграфічного виконання підручників для першого класу/Лист МОН № 1/9-68 від 31.01.18 року. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/59221/
7. Нова українська школа. URL: <https://nus.org.ua/>
8. Полякова А.В. О дидактических особенностях учебника для начальных классов в условиях развивающего обучения. Москва: Педагогика, 1988. С. 40–43.
9. Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. Київ: Педагогічна думка, 2015. Вип. 15. Ч. 1. 370 с.
10. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти: підручник. Київ: Грамота, 2012. 504 с.
11. Савченко О. Я. Якість і варіативність шкільних підручників як умова запровадження Державних стандартів початкової освіти. *Початкова школа*. 2001. № 8. С. 10–12.
12. Типові освітні програми для 1 – 4 класів. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2019/11/3-4-dodatki.pdf>

